

DOI: 10.31548/hspedagog2021.03.087

УДК 008.130.2

УКРАЇНСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ АРХЕТИПИ ЯК СКЛАДОВІ КУЛЬТУРИ

КАВУН В. М., доцент кафедри культурології заслужений артист України
Національний університет біоресурсів та природокористування України
E-mail: v_kavun@ukr.net

Анотація. Мета дослідження – систематизація інформації щодо українських національних архетипів, визначення їх особливостей та шляхів впливу на формування української культури. Методологія дослідження. В досягненні поставленої мети застосовано наступні методи дослідження: історичний, спостереження, аналіз, порівняння, метод періодизації, узагальнення досліджуваної проблеми. Наукова новизна полягає у визначенні ролі українських національних архетипів при формуванні та розвитку культури. Висновки. Культурні архетипи та історичні формотворення формують підвалини будь-якої національної культури, в тому числі й української. Вони визначають її зміст і функціональну цілісність. Основою нашого дослідження стала Юнгівська концепція, згідно якої соціокультурний розвиток передбачає яскравого втілення архетипів у певній культурі і навпаки, гальмування соціальних процесів через відсутність певного архетипу. Саме поняття архетипу залишається багатограним та об'ємним. Українські національні культурні архетипи чітко виражені в міфах, легендах, казках, звичаях і обрядах, традиціях, фольклорі, в яких узагальнено досвід наших предків.

Ключові слова: архетип, культура, типи культур, культурні архетипи, українські національні архетипи, ментальність.

Актуальність. Диференціація культурних відмінностей між народами відбувається при дослідженні певних етнічних груп. Теоретично важко охопити всю сукупність національно-культурних явищ і відносин, які існували в минулому та продовжують своє існування й надалі. Первісне суспільство, в якому перебували давні народи, родові та племінні спільноти зараз визначають ту чи іншу народність. Вони дещо схожі між собою, проте мають ряд відмінностей, тому їх важко згрупувати навколо однієї ознаки. Проте існує низка наукових досліджень і шкіл, які по різному характеризують, описують та визначають типології культури.

У сучасних умовах проблема архетипів актуалізується, зростає кількість досліджень у галузі гуманітаристики, оскільки вони виступають інваріантними складовими культури. Усвідомлення зв'язку людини

з космосом, інформаційним полем приховані у надрах несвідомого. Розуміння чинників символічної репрезентації архетипів української національної культури дасть уявлення про етнос, його духовних рівень та розвиток.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Взаємозв'язок етнічних символів та ментальних характеристик простежується у дослідженнях А. Налчяджяна та Т. Стефаненка. Побутову українську культуру та національну самобутність висвітлюють праці українських науковців: Л. Артюх, О. Лівінської, О. Сахно.

Архетипи української культури обґрунтовані у дослідженнях Л. Гоц [2], О. Гуцуляка, Л. Дяченко, Т. Зинов'євої, О. Колесник, С. Кримського, Н. Лисюк, В. Личковах, С. Маленко, В. Ятченко [7].

Архетипну проблематику знаходимо у працях У. Батлера, Л. Белехової, А. Бичко, Т. Васильєвої, Г. Горак, О. Забужко, О. Кирилюка,

Г. Литвиненко, Ю. Орлової,
В. Пономаренко, М. Поповича,
Т. Попович, Д. Фрезера, Н. Хамітова,
Д. Харрісона та інших.

Останнім часом здійснюються спроби узагальнення терміну «архетип», що свідчить про потребу і перспективність розробки досліджуваної тематики.

Мета. Метою дослідження є систематизація інформації щодо українських національних архетипів, визначення їх особливостей та шляхів впливу на формування української культури.

Виділення типових відмінностей між культурами передбачає формування різних підходів до розуміння поняття «культура», що сприяє кращому розумінню соціальної дійсності та прогнозуванню розвитку суспільства. При виявленні типів культур керуються етнографічними та просторово-географічними критеріями, хронологічно-часовими показниками та ціннісними орієнтаціями.

За сферами діяльності людини культуру типізують на:

- Матеріальну – ресурси, що зазнали обробки (породи тварин, сорти рослин, види ґрунтів та природних речовин, будівлі та споруди, інструменти та обладнання, засоби транспорту, технології, система зв'язку). Сюди також відносять культуру праці та побуту, матеріальне виробництво, топос (місце проживання), фізична культура;

- Духовну культуру – будь-яка інтелектуальна діяльність (наука та освіта), естетична культура (художня культура та мистецтво), мораль, мова, звичаї, право, політика та релігія.

На основі носіїв культуру поділяють на національну, регіональну (європейську, тропічно-африканську, арабо-мусульманську, індійську та далекосхідну) й світову. За технологічними основами культура

буває: писемна, не писемна, книжна, інформаційних технологій.

Враховуючи епохи розвитку суспільства, які змінюють одна одну, доцільно поділяти культуру за історичними типами:

1. Первісна.
2. Давньосхідні цивілізації (Месопотамія, Єгипет, Індія, Китай).
3. Антична (культура Греції та Риму) – до V ст. н.е.
4. Культура Середньовіччя (Візантія) – V-XV ст.
5. Культура епохи Відродження (Італійське та Північне) – XIII-XVI ст..
6. Культура Нового часу (XVII-XIX ст.): XVII – Бароко, XVIII – Просвітництво, XIX – Класицизм.
7. Новітня, сучасна культура – XX – початок XXI ст..

Такі поняття, як національний характер, національний менталітет, ментальність, архетип культури досить стійкі, як і поняття образу, іміджу та стереотипу, з якими вони мають багато спільного.

Завданням сучасних фахівців в області міжнародних відносин виступає пошук шляхів сумісності архетипів культур та їх адаптації один до одного. Розуміння архетипу культури країни-партнера, особливостей національного характеру її народу, його культурних цінностей сприяє встановленню більш тісних контактів, взаєморозуміння, активізації позитивного вектора у їх взаємовідносинах, дозволяє уникнути конфліктів.

Поняття архетипу в науковий обіг ввів К. Юнг у 1919 році. Саме він виокремив феномен колективного несвідомого та ретранслював його у архетипи, які науковець тлумачить як структурно-енергетичну основу, «навколо якої формується духовний простір індивіда. Кількість архетипів прямо пропорційна кількості типових життєвих ситуацій» [6, с. 212].

Базовими архетипами, виокремленими швейцарським психіатром, є Аніма, Анімус, Батько, Герой, Дитина, Дерево, Мати, Мудрий (Старий), Персона, Самість, Світове Дерево, Сонце, Тінь.

Н. Медведева визначає тринадцять критеріїв розуміння архетипів:

- архетип має концепт і символ і відображений у свідомості;
- архетип є архаїчним і проявляється у міфах та фольклорі;
- в архетипі закладена певна енергетика;
- архетип проявляється в усіх народів та в усіх епохах як колективне несвідоме;
- архетип – це самостійна царина психіки;
- він повинен сприйматися несвідомо;
- архетип повинен мати стійкість, чітко визначену структуру;
- архетип тісно пов'язаний із життям, є нерозривною його частиною;
- архетип здатний впливати на емоційний стан людини;
- архетип має мати свої власні елементи, які не належать іншим архетипам;
- він становить небезпеку само ототожнення;
- архетип має мати об'єднуючу силу;
- архетип має амбівалентну структуру [4, с. 4-5].

Культурні архетипи – це своєрідні установки, характерними рисами яких є стійкість і неусвідомленість. Це також стереотипи народного сприйняття. А. Швецова вважає, що культурні архетипи етичне ядро українського буття, що виявляється у:

1. Життя, заснованого на праці;
2. Непевність щодо результатів власної діяльності, прибутки не є гарантованими;

3. Українцєві належить лише обмежена територія. Він не само визначений у світі (етносі);

4. Життєві надбання залежать від долі, а не волі;

5. Архетип вільності [5].

Таким чином, архетипи виступають в культурі своєрідними інстинктами, які зароджуються в людині поряд із генетичною інформацією. Вони у символічній формі несуть прихований зміст розуміння світобачення, наповнюють людську психіку зразками та мотивами психіки всього людства.

На сьогодні існує декілька підходів до розуміння змісту «архетипу»: психологічний (В. Гегель, І. Кант, Е. Фромм, К. Юнг та інші), антропологічний (Р. Бенедікт, Д. Фрезер), літературознавчий (В. Топоров, Н. Фрай), лінгвістичний (Л. Белєхова, З. Босик, Х. Старовойтова, Т. Топорова), культурологічний (Б. Парамонов, П. Флоренський, В. Шкуратов та інші).

Архетипи виступають первинними прамоделями будь-яких культурних феноменів, які знаходять своє відображення в етнічних культурах, зокрема у народних обрядах і звичаях, фольклорі. У процесі своєї еволюції архетипи трансформуються із загальнолюдських категорій в національні. С. Аверінцев зазначає: «Архетипи це стандарти поведінки, що обертаються на уявлення» [1, с. 111].

Влучно зауважує В. Ятченко: архетипи формують етноархетипи, які представляють собою «концентрат колективної пам'яті минулого, вже опосередкованого первинними образами й символами» [7, с. 18]. Дослідник підмічає, що саме вони є відображенням історичного досвіду та світосприйняття певного етносу.

Архетипи часто співвідносять зі стереотипами, вони являються своєрідними патернами свідомості,

виокремлюють концепт «свого» в «чужій» дійсності.

Архетипи виступають не лише несвідомими психічними структурами, але й культурними феноменами, тому що вони змінюються з часом і перетворюються на символи та образи, проявляючись та закріплюючись у художній творчості. Архетипи також виступають елементами культурного коду нації.

Культурні архетипи формуються під впливом багатьох чинників:

- Соціально-історичних – рівень розвитку суспільства, ціннісні орієнтири, економічні умови, історія, співвідношення культури з іншими культурами;

- Природно-кліматичних – клімат, ландшафт, флора та фауна.

Визначальні риси кожного народу закріплені в символах і відображені у міфах, фольклорі, казках, традиціях й обрядах, які узагальнюють досвід наших предків. Вони формувалися здавна, як і вся українська культура. За допомогою архетипів формується, як матеріальна, так і духовна культура людини.

Домінантними архетипами українського етносу є прообраз Матері-Землі та Богині-Матері. Також розповсюдженими є архетипи Дому-Хати та Храму, Неба й Сонця, Поля. Архетип Матері уособлює в собі збереження сили і слави предків, символізує зародження життя, творення світу, виступає праобразом України.

В культурному середовищі архетип Матері знаходить своє відображення у різноманітних образах жінок, які, в свою чергу, символізують джерело життя, мудрість, затишок, порятунк і милосердя. Особливий священний і непорушний зв'язок спостерігається між Україною та матір'ю. Це все свідчить про домінування жінки в українському менталітеті.

Образ Дому теж досить значимий для українського народу. Він представляє собою Батьківщину, Неньку-Україну, батьківську хату. В українській ментальності простежується любов до рідної землі, тісний взаємозв'язок із природою, тому ця тема так близька українцям, як і архетип Дому та Поля, що втілює в собі незалежність, риси ідентифікації та волі. Ці обидва архетипи продовжують своє начало в Архетипі Матері, розглянутого раніше.

Архетипи тісно пов'язані з ментальністю та менталітетом. Менталітет (від лат. mens – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навичок свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти.

Українська ментальність поділяється на два різновиди: землеробська та козацька. У першому варіанті перевага надається жінці, матері, Березині, в другому – чоловікові – сильному, мужньому воїну, захиснику, незалежному.

Український менталітет чітко проявлений емоційним домінуванням, переважанням емоцій над волею, причому ці емоції мають мінливий характер – від надмірної запальності до швидкого згасання. Іншим чинником є інтровертність, яка проявляється в суперечностях між селом і містом, пошуком власної правди, замість істини. Серед інших рис ментальності, слід також відмітити: екзекутивність (переважання жіночого начала, надання сакрального змісту образу жінки), толерантність (базується на архетипі рівності), антеїзм (спорідненість із рідною землею), селянськість (проявляється у любові до праці, злиття з природою), орієнтація на малий гурт (звеличення, надавання особливого змісту родинним зв'язкам, власному дому).

На перший план української ментальності виступає «кордоцентризм» – філософія серця, моралі, який розкривається як джерело людяності, чуйності, вираження внутрішнього світу, втілення Бога, шлях до ідеалу та гармонії (М. Гоголь, П. Куліш, Г. Сковорода, Т. Шевченко, П. Юркевич та інші). Наслідування архетипів свого етносу передують успішному його розвитку.

Окрім цього, українському народному світогляду властивий антропоцентризм, який простежується з часів Київської Русі у творах філософів, науковців, священників, митрополитів і полемістів.

Т. Купцова акцентує увагу на гендерних особливостях архетипів. Дослідниця вважає, що саме фемінність і маскуліність допомагають створити модель світобудови, оскільки виступають одвічною темою та предметом суперечок у різних світових культурах. Водночас вона наголошує: «Чим більше духовно зріла людина, тим меншу роль для неї відіграють статеві розбіжності. В гармонійному суспільстві чоловіки і жінки розділяють один з одним весь тягар, страждання і радості і можуть, якщо не повністю, то частково «відчути» досвід один одного» [3, с. 228].

Зараз Україна проходить складний історичний етап у своєму розвитку, в якому культурне відродження відіграє визначальну роль. Взаємодія всіх українських архетипів, їх взаємопроникнення поступово закріплюється у людській свідомості та проявляється в думках і вчинках. Це тернистий шлях до сильної, розвиненої нації, де люди вільні та творчі, а країна – успішна та незалежна.

Звернення до культурних і філософських здобутків української нації, сприятиме її утвердженню у світовому просторі. Автентична

культурна спадщина передбачає звернення до витоків національної свідомості, у нашому випадку – до первообразів (архетипів) колективного несвідомого.

Наукова новизна полягає у визначенні ролі українських національних архетипів при формуванні та розвитку культури.

Висновки і перспективи. Культурні архетипи та історичні формотворення формують підвалини будь-якої національної культури, в тому числі й української. Вони визначають її зміст та функціональну цілісність. Основою нашого дослідження стала Юнгівська концепція, згідно якої соціокультурний розвиток передбачає яскравого втілення архетипів у даній культурі і навпаки, гальмування соціальних процесів через відсутність певного архетипу. Саме поняття архетипу залишається багатограним та об'ємним. Українські національні культурні архетипи чітко виражені в міфах, легендах, казках, звичаях і обрядах, традиціях, фольклорі, в яких узагальнено досвід наших предків.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. Архетипы // Мифы народов мира: Энциклопедия. В 2 т. М.: Советская энциклопедия, 1980. Т.1. 671 с.
2. Гоц Л. С. Архетип і архетип ний образ: проблеми термінології у дослідженнях культури // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв №4. Київ, НАКККіМ, 2017. С. 52-57.
3. Купцова Т. А. Теорія архетипів та їх гендерна складова. Наукові записки. Серія «Філософія». Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія»: Вип.12. 2013. 480 с., С. 221 – 229.
4. Медведева Н. В. Теорія архетипів К. Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. [Електронний ресурс]. Symbolic and archetypes in culture and social relations: materials of

the IV international scientific conference on March 5-6, 2014. Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ». С. 21-30. Режим доступу до ресурсу: <http://lib.iitta.gov.ua/7567/1/K-03.05.14-Medvedeva%20N.V.Юнг.pdf> Дата звернення: 20.11.2020.

5. Швецова А. В. Національний характер як предмет соціально-філософського аналізу: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра філос. наук: 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 1999. 35 с.

6. Юнг К. Бог и бессознательное. Москва: Олимп; ООО «Изд-во «АСТ-ЛТД»», 1998. 480 с.

7. Ятченко В. Ф. Про розвиток духовності українського етносу дохристиянської доби. Монографія. Київ: Віпол, 1998. 200 с.

References:

1. Averintsev S. (1980). Archetypes // Myths of the peoples of the world: Encyclopedia. Vol. 2. Moscow: Soviet encyclopedia [in Russian].

2. Gotz L. (2017). Archetype and archetypal image: the problems of terminology in cultural studies. Kyiv: NAKKKiM [in Ukrainian].

3. Kuptzova T. (2013). The theory of archetypes and gender warehouse. Science notes. Series "Philosophy". Ostrog: Ostrozka academy [in Ukrainian].

4. Medvedeva N. (2014). The theory of archetypes by C. G. Jung and the evolution of creative thinking. Prague: Vedecko vydavatel'ske centrum «Sociosfera-CZ» [in Ukrainian].

5. Shvetsova A. V. (1999). National character as a subject of social and philosophical analysis: dissertation. Kyiv: the T. Shevchenko KNU [in Ukrainian].

6. Jung K. (1998). God and the unconscious. Moscow: Olympus; LLC "Publishing house" [in Russian].

7. Yatchenko V. F. (1998). On the development of the spirituality of the Ukrainian ethnos of the pre-Christian era. Monograph [in Ukrainian].

UKRAINIAN NATIONAL ARCHETYPES AS COMPONENTS OF CULTURE

Kavun V.M.

Abstract. Purpose of research systematization of information about Ukrainian national archetypes, determination of their characteristics and ways of influencing the formation of Ukrainian culture. Methodology. In achieving this goal, the following research methods were applied: historical, observation, analysis, comparison, periodization method, generalization of the problem studied. Scientific Novelty is to determine the role of Ukrainian national archetypes in the formation and development of culture. Conclusions. Cultural archetypes and historical forms form the foundations of any national culture, including Ukrainian. They determine its content and functional integrity. The basis of our research was the Jungian concept, according to which socio-cultural development provides for a vivid embodiment of archetypes in a particular culture, and vice versa, inhibition of social processes through the absence of a specific archetype. The very concept of an archetype remains multifaceted and voluminous. Ukrainian national cultural archetypes are clearly expressed in myths, legends, fairy tales, customs and rituals, traditions, folklore, which summarizes the experience of our ancestors.

Keywords: archetype, culture, types of cultures, cultural archetypes, Ukrainian national archetypes, mentality.